

DĚTSKÉ TÁBORY A LETNÍ ZOTAVOVNY V LETECH 1948–1955

Jiří Knapík

1. Úvod

Komunistický režim od svých počátků usiloval o ovládnutí volného času školou povinných dětí.¹ Za tím účelem začal postupně budovat síť mimoškolních zařízení, v nichž děti mohly během pracovního týdne trávit odpoledne a na troskách Junáka a dalších dětských organizací během let 1948–1950 zřídil Pionýrskou organizaci, jež měla podle sovětského vzoru prostoupit každodenní aktivity dítěte. Souběžně došlo k radikální proměně dětských časopisů, které svým obsahovým zaměřením měly přispět k účelnému, ideově přijatelnému trávení volného času dětí. Soustředěné úsilí obklopit dítě i mimo školu dalšími institucionálními vlivy určitým způsobem problematizovalo výchovnou roli rodiny, která – ač to oficiálně nebylo přiznáno – získala cejch potenciálně nežádoucího prostředí, prostředí neskytajícího jednoznačnou záruku výchovy mladé generace v socialistickém duchu.

Předkládaná studie se zaměřuje na dosud nereflektovanou problematiku – vznik konceptu dětských letních táborů v českých zemích v letech 1948–1955.² Nikoli náhodou; období letních prázdnin totiž představovalo pro komunistický režim v cyklu celoročních aktivit dítěte choulostivou etapu, kdy se na čas dostávalo mimo bezprostřední vliv školy a masově organizované letní pobyty byly jednou z cest, jak toto oslabení zmírnit. Fenomén dětských letních táborů postihuje celé téma pouze částečně. Mimo zorné pole studie je ponechán nástin institucionální péče o děti, které se tábora neúčastnily a zůstávaly ve městech či na vesnicích,³ stranou zůstal také výklad o relativně specifickém problému vývoje mezinárodních dětských táborů a výměnných zahraničních pobytů dětí.

Vývoj letních táborů do poloviny padesátých let, kdy došlo k důležitým změnám v jejich organizaci, jež se v širším časovém horizontu ukázaly jako

¹ Studie je součástí řešení projektu GA ČR č. 15-03538S Děti, mládež a socialismus v českých zemích (1948–1970).

² K vývoji pionýrských táborů ROH po roce 1956 viz FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích v letech 1957–1967*. Praha 2013. Dále téma zpracovala ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem. Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. Praha 2014.

³ Problematika byla dotčena v publikaci KNAPÍK, Jiří a kol.: *Děti, mládež a socialismus v Československu v 50. a 60. letech*. Opava 2014.

významné i pro programovou náplň letních pobytů dětí, je zde sledován primárně pohledem vrcholových institucí. V jejich písemnostech se nachází poměrně bohatý zdroj dokladů o transformaci předúnorové dětské letní rekreace na ideově výchovný instrument režimu.

Na druhou stranu nám tento podhled velmi málo zprostředkovává zážitky samotných dětí. Relativně nízkou vypovídací hodnotu má v tomto ohledu bohužel dobový tisk, který byl režimem silně kontrolován a omezoval se na adoraci táborů jako vzorové formy trávení léta a počtu dětí, které se jich každý rok účastnily. Jiná forma reflexe dětské rekreace v podstatě nebyla přípustná a jakákoli kritika zůstávala skryta v úředních dokumentech. Tisk jako zajímavý pramen pro poznání obrazu dětských letních táborů získává na významu až v pozdějších letech, kdy nám zprostředkovává i různé diskuse výchovných pracovníků. Cennou reflexi by mohli nabídnout i pamětníci; tento výzkum je však na svém začátku, nehledě na to, že generace pamětníků, která se mohla táborů účastnit na přelomu čtyřicátých a padesátých let je již pomalu generací odcházející. S těmito heuristickými omezeními je tedy předkládána tato studie.

2. Vznik tzv. jednotné dětské rekreace

Možnosti dětí, jak strávit letní prázdniny v organizovaném kolektivu a mimo domov, se v průběhu padesátých a šedesátých let postupně vyvíjely; kromě různých typů zařízení se modifikoval smysl institucionální „prázdninové péče“ i rejstřík preferovaných aktivit. K zásadním změnám došlo zejména v prvním desetiletí po roce 1945; tehdy se hovořilo o tzv. dětské zotavovací péči určené dětem od čtyř do 15 let. Silně se zde angažoval stát, který tím demonstroval své sociální preference. Kvalita péče o děti v době hlavních (letních) prázdnin byla měřena různými příspěvky na pobyt v zotavovnách, popř. táborech a snahou o růst počtu dětí, které mohly tuto formu trávení léta využít.

Tradice organizovaných letních pobytů dětí přitom byla spjata už s tzv. feriálními osadami, které u nás začaly vznikat koncem 19. století. Osady zřizovaly především spolky a zprvu byly určeny dětem z chudších městských rodin. S prázdninovým pobytem na venkově se často pojila i snaha o upevnění zdraví těchto dětí. Od dvacátých let začaly tyto osady pro své děti vyhledávat i rodiče z lépe situovaných nižších středních vrstev. Souběžně se u nás začal více uplatňovat model různých skautských táborů, který vrcholil

koncem třicátých let a v letech 1945–1948.⁴ Právě v prvních poválečných letech stát svůj zájem o podporu zotavovací péče zdůvodňoval snahou zlepšit výživu dětí a důrazem pomoci dětem se zdravotními potížemi. Po ustavení komunistického režimu v roce 1948 se ovšem tento přístup zásadně změnil; tzv. zotavovací péče měla být napříště vyhrazena pouze pro zdravé děti, vybrané na základě politických a „třídních“ kritérií a jejich pobyt v organizovaném kolektivu měl podléhat soustředěným výchovným a ideovým vlivům. Jako segment mimoškolní výchovy přitom tvořila doplněk rodinné péče a výchovy ve škole. Záhy režim usiloval o zformulování nové koncepce, která se zprvu programově vymezovala zejména vůči silné tradici skautských táborů, aby se k ní zhruba v polovině šedesátých let opět vrátil jako k zajímavému zdroji inovací. Péči o děti s podlomeným zdravím naopak již v roce 1949 zcela převzalo ministerstvo zdravotnictví spolu se sítí ozdravoven s celoročním provozem. Základ pro tuto péči tvořil systém veřejného zdravotního pojištění, který byl rovněž postaven na „třídních základech“. V první polovině padesátých let přitom ještě nebyly do tzv. zotavovací péče zahrnuty školní výlety, školy v přírodě či týdenní zimní zájezdy do hor; státní orgány je totiž neinterpretovaly jako rekreační pobyty (chyběla zde výběrovost), ale primárně jako akce začleněné do vyučovacího procesu. Až v pozdějších letech se tento přístup poněkud zmírnil a portfolio „zotavovací péče“ zahrnuje tyto i nové formy organizované péče o děti situované v místě bydliště; příznačně se pak hovořilo spíše o „dětské rekreaci“.

Tradiční model prázdninové péče o děti začal komunistický režim záhy opouštět. Již v roce 1949 po odloučení ozdravné péče z prázdninových programů se státní orgány zaměřily na utužení kontroly nad třemi desítkami sociálně podpůrných spolků, organizací (Junák, Sokol, Orel, YMCA, YWCA) a církví, které doposud pobyty dětí zajišťovaly.⁵ Tyto subjekty doposud sdružovalo tzv. Ústředí prázdninové péče, jež navazovalo na své meziválečné působení, zejména koordinaci pobytů, získávání financí a metodickou pomoc při zřizování prázdninových osad a různých táborů. Zajištění tzv. zotavovací péče v roce 1949 do značné míry převzaly (v zastoupení ministerstva práce a sociální péče; MPSP) národní výbory, které se mohly opírat o spolupráci s preferovanými masovými organizacemi. Národní výbory přitom využívaly

⁴ Alespoň na tomto místě zmíníme letní tábory pořádané v letech 1943–1944 Kurátorem pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě.

⁵ Není-li citováno jinak, jsou pro období do poloviny padesátých let využity materiály Národního archivu (dále jen NA), fond Úřad předsednictva vlády (dále jen ÚPV) – běžná spisovna 1945–1959, kart. 1615, sign. 667; NA, fond 19/3 (Oddělení masových organizací ÚV KSČ), a. j. 152. Dále též *Příručka pro výchovu v zotavovnách mládeže do 15 let v roce 1950*. Praha 1950.

své kompetence převzaté po zrušení úřadoven okresní péče o mládež v roce 1948.⁶ Za tímto účelem ministerstvo práce zřídilo v roce 1949 nový Ústřední poradní sbor pro zotavovací péči, v němž byly zastoupeny jak státní orgány (ministerstva zdravotnictví, školství, informací, Státní úřad pro tělesnou výchovu a sport), tak právě společenské organizace (ČSM, Sokol, JSČZ, Svaz bojovníků za svobodu, ROH, Čs. Červený kříž, od roku 1952 Svazarm). Unifikační proces v letech 1950–1951 roli národních výborů ještě více upevnil. Ministerstvo práce vydalo 28. února 1950 oběžník s podrobnými pokyny, z nichž vyplývalo, že významná role při výběru dětí bude svěřena i škole. Pro potřeby prázdninových pobytů léta 1950 byla také publikována metodická příručka a řada dalších materiálů. Dílčí metodické pokyny vydávala navíc vhodná periodika, např. Vedoucí pionýrů. Nový systém měl zaručit „jednotné výchovné působení“ a další standardy. Kromě změny sociálního složení dětí v prázdninových zotavovnách stát usiloval o rychlé odstranění možnosti církvi působit na děti.⁷ Od léta 1950 se národní výbory staly téměř výhradními provozovateli prázdninové péče, jimž spolky musely dát k dispozici své zotavovny, tábory či osady; organizační zátěž spočívala především na ONV. KNV provozovaly mezinárodní tábory a dále zotavovny, v nichž pobývaly společně české a slovenské děti. Už v roce 1950 ONV a KNV organizovaly letní prázdninové pobyty pro 125 tisíc dětí (téměř 80 % plánovaného počtu dětí).⁸ V roce 1951 převzaly národní výbory péči v podstatě o všech 190 tisíc dětí. Po zániku ministerstva práce celou agendu bez podstatných úprav převzalo ministerstvo školství. Zásadní změna přišla až v polovině padesátých let, kdy organizování dětských prázdninových pobytů převzaly odbory.

3. Na tábor za odměnu

Pouňorové změny přirozeně zásadně ovlivnily i kritéria, podle nichž se děti pro pobyt v zotavovnách vybíraly. Po přesměrování nemocných dětí

⁶ V roce 1949 zotavily národní výbory v bývalých zotavovnách OPM téměř 48 tisíc dětí (41 %), Sokol více než 22 tisíc (19 %), Junák přes 16 tisíc (13 %). Dále se na tzv. zotavovací péči podílely cirkve a náboženské obce; největší podíl měla katolická Charita (1 800 dětí). Národní podniky a různé závody zajistily rekreaci pro 15 600 dětí, dále pak rodičovská sdružení, družstva, baráčníci apod. (přes 12 tisíc).

⁷ V roce 1951 již cirkve výjimku z tzv. jednotné dětské rekreace nezískaly; z programového hlediska se však v letech 1949–1950 pobyt dětí od běžných zotavoven téměř nelišil (vyjma společných modliteb a mší).

⁸ V roce 1950 pobývalo v zotavovnách církvi 4 412 dětí, dalších 7 106 dětí bylo umístěno společně s rodiči v zotavovnách ROH (4 156 – matky s dětmi), SBS (450) a družstva Rodinná rekreace (2 500).

do systému zdravotní péče měla být vyloučena „charitativně-filantropická hlediska“ a nahrazena politickým a „třídním“ přístupem.⁹ Jeho aplikace podstatně ztížila možnost účastnit se organizovaných pobytů dětem soukromě hospodařících rodičů. Dítě však nemělo být zvýhodněno jen pasivně, např. tím, že rodiče (zejména matky) jsou zaměstnání, ale rovněž vlastními aktivitami. Státní orgány proklamovaly, že podobně jako rekreace pracujících je „odměnou za účast na budování socialismu“, i děti měly být umisťovány podle svých zásluh, tedy zejména podle školního prospěchu a míry zapojení „do budování naší socialistické budoucnosti“. Takový přírůstek šířily i dětské časopisy.¹⁰

Výběr dětí prováděly ONV prostřednictvím ředitelství škol, školních aktivů (SRPŠ) a zmíněných poradních sborů, přičemž je zařazovaly do tří kategorií. První pořadí bylo určeno pro děti, které se mohly zúčastnit zotavného pobytu zdarma, tedy za plný státní příspěvek. Takto upřednostněni byli žáci posledních tříd národních a středních škol, kteří se přihlásili do preferovaných povolání v hornictví, těžkém a stavebním průmyslu. Z hlediska úspěchů v zájmové činnosti kvalifikovalo vítěze okresních kol Soutěže radostné práce (SRP)¹¹ a krajských kol STM. Do prvního pořadí školy zařazovaly např. i sirotky po padlých a umučených ve druhé světové válce, děti nositelů vysokých vyznamenání práce či zakladatelů JZD. Do preferované kategorie rovněž spadaly děti s vynikajícím prospěchem, s výsledky při sběru odpadových surovin a na brigádách, popř. se oceňoval vynikající čin (záchrana života či majetku). U nejpočetněji obsazeného druhého pořadí¹² mělo dítě pobyt hrazen s pomocí státního příspěvku jen částečně. Zde směrnice vyjmenovávala další zájmové a školní aktivity, dále zde mohly být mj. zařazeny děti držitelů údernických knížek ROH, členů vzorných JZD, členů ROH vybraných pro odborovou rekreaci, děti drobných a středních rolníků, kteří překročili zemědělské dodávky. Třetí pořadí, pobyt bez státního příspěvku, bylo zavedeno pouze v roce 1950 a bylo využito jen v případech, kdy v zotavovnách zbyla volná místa.

⁹ Tento proces je podobný při vzniku sítě školních družin od roku 1949. Srov. Knapík, Jiří: *Školní družiny a kluby v 50. a 60. letech jako součást socialistické mimoškolní výchovy*. Kuděj, 14, 2013, č. 1, s. 5–25.

¹⁰ Srov. obálka časopisu „Vpřed“ – „*Za úspěšnou práci ve škole – do letního tábora!*“ (Vpřed, 5, 1949/50, č. 44); *Táboříme...* Tamtéž, č. 46, s. 632.

¹¹ Vyhlášena 1. října 1949 pro třídní kolektivy I. stupně (3. až 5. ročníky) a II. stupně škol jako „soutěž v učení“ – Vpřed, 5, 1949/50, č. 5, s. 57.

¹² V roce 1950 bylo v I. kategorii umístěno přes 40 tis. dětí, ve II. kategorii asi 100 tis. a ve III. kategorii 5 000 dětí.

Vzhledem k celkově vysokým počtům dětí ovšem stále docházelo k rozměňování deklarovaných politických kritérií. Ještě v roce 1952 státní orgány kritizovaly, že na řadě škol stále převládala sociální kritéria, „v celé řadě okresů jely všechny děti, které se přihlášily“. Přitom krátce na to, na jaře 1953, došlo k poměrně významnému posunu, když politické a „třídní“ priority, jimiž byl zdůvodňován základní „výchovný cíl“ prázdninových rekreací, ministerstvo školství zpochybnilo a de facto postavilo na stejnou úroveň s dalšími hledisky. Oproti dřívějšímu totiž vyzdvihlo, že uplatňováním směrnic v praxi byla dávana „možnost umístit v zotavovně i děti zaměstnaných matek, které nedosahovaly nejlepších výsledků ve škole. Právě s těmito dětmi byly učiněny dobré zkušenosti...“ Tato úprava se projevila v systému dětských rekreací od jara 1953, o čemž mimo jiné svědčí i prováděcí vyhláška ministerstva školství č. 45/1953. Základním kritériem pro výběr dítěte do letní zotavovny se stalo zaměstnání obou rodičů. Až dodatečně měly školy přihlížet k prospěchu a chování dětí, jejich působení v PO ČSM, zdravotnímu stavu, zohledňoval se také počet dětí v rodině. Směrnice navíc zdůraznila, aby se při výběru dětí nepřistupovalo mechanicky, ale posuzováním individuální situace každého dítěte.

4. Tábor, nebo škola?

Společně s novou organizací a změnou sociální skladby dětí samozřejmě vznikl nový programový koncept dětských letních táborů a zotavoven. Státní orgány deklarovaly, že usilují o zajištění „jednotného výchovného působení“ a tím i zajištění standardů pro všechny děti, které se zotavovací péče účastnily. Ve skutečnosti však šlo zejména (alespoň v případě starších dětí) o rychlé odstranění zvyklostí známých ze skautských, orelských a podobných táborů. Tomu odpovídalo i zajištění nového personálu, který by tyto základní politické předpoklady naplňoval. Tento úkol řešily v roli provozovatelů národní výbory, které pro vybrané kandidáty pořádaly různá školení. Klíčovou úlohu měli samozřejmě vychovatelé (vedoucí oddílů), vybírání společně s krajskými orgány ČSM (Junáka) a ve spolupráci se Sokolem.¹³ Okruh vychovatelů pro děti do 10. roku věku tvořili spíše pedagogové či posluchači pedagogických fakult,¹⁴ pro nejstarší děti byli vybíráni kromě učitelů i funk-

¹³ Hodnotící zpráva Ústřední pionýrské rady z října 1950 glosuje: „Toto opatření mělo značné klady. Byly rozházeny staré štáby a vytvořeny nové omlazené kolektivy.“ Viz NA, fond 19/3, a. j. 152.

¹⁴ V roce 1950 ministerstvo školství souhlasilo, aby jako vychovatelé v zotavovnách mohlo působit nejvýše 8 500 učitelů českých škol, kteří o to projeví zájem.

cionáři ČSM ze závodů (táborů se účastnili v době své dovolené), vedoucí oddílů PO ČSM a posluchači vysokých škol. V roce 1952 se podíl učitelů, patrně po negativních zkušenostech s mladými svazáky, ještě zvýšil a současně byla stanovena podmínka, že vychovatelem se může stát pouze plnoletý občan.

Na rozdíl od táborů Junáka probíhaly zotavovací pobyty jako koedukované s tím, že oddělené ubytování se zavádělo pro chlapce a děvčata starší 11 let. Patrně se zde projevil vliv sovětské praxe. Nicméně v letech 1954–1955 zaznamenáváme větší důraz na oddělený pobyt chlapců a děvčat v zotavovacích zařízeních; oběžník ministerstva školství č. 38/1954 totiž výslovně stanovil, že pionýrské tábory pro žáky ve věku od 11 do 14 let budou vždy chlapecké, nebo dívčí. Instrukce ministerstva č. 22/1955 pro pořádání táborů tento požadavek v podstatě zopakovala, takže návrat ke koedukovaným táborovým pobytům je spojen až s rokem 1956.

Zejména na přelomu čtyřicátých a padesátých let prostupoval letní pobyty dětí budovatelský étos a ideologické prvky. Děti ve zotavovnách přitom pobývaly poměrně dlouho, převážně 28 dní, což sice naplňovalo „zotavovací“ stránku letní organizované péče o děti,¹⁵ ale také vytvářelo dostatečný prostor pro působení na děti v ideovém smyslu. Předpokládalo se, že táborové prostředí bude motivovat starší děti ke vstupu do právě budované Pionýrské organizace;¹⁶ dodejme však, že podíl pionýrů a nepionýrů na táborech do poloviny padesátých let dosti kolísal.

Dětský kolektiv v zotavovnách se silně podobal školnímu kolektivu, a to nejen značným podílem učitelů v roli vedoucích, rejstříkem aktivit či vytvářením tzv. dětské samosprávy, ale zejména požadavkem státních orgánů umisťovat do jedné zotavovny děti ze stejné školy.¹⁷ Nevznikaly tedy ad hoc prázdninové kolektivy; s trochou nadsázky lze dokonce říci, že řada dětí se po opuštění školních lavic mohla v táborovém oddíle setkat jak s řadou svých spolužáků, tak známým učitelem. Letní dobrodružství se tak ochuzovala o poznávání nových kamarádů, neboť tento přístup vlastně umožňoval zachovat pionýrské oddíly působící již na školách. Základ táborové činnosti dětí tvořily – opět jako ve škole či školních družinách – zájmové kroužky, jejichž rejstřík se neměnil. Setkáváme se proto s kroužky literárními, hudebními a pěveckými, tanečními, výtvarnými či pracovními kroužky, které se

¹⁵ Počátkem padesátých let byly v hodnotících zprávách velmi oceňovány ty zotavovny, které odstranily „stará tradiční ‚výkrmná‘ hlediska“. Záruku „správné“ programové práce s dětmi dávali zejména noví pracovníci PO ČSM.

¹⁶ Srov. *Průručka pro výchovu v zotavovnách mládeže do 15 let v roce 1950*, s. 6 a 9.

¹⁷ Oběžník MPSP z 28. února 1950, kap. D, č. IV.

podílely na úpravě a výzdobě zotavoven a přípravě společných programů. Významný podíl zaujímaly zvláště v případě starších dětí branné aktivity. Jednoznačně ideovou roli v roce 1949 plnily především ranní „ideové desetiminutovky“, při nichž vychovatelé dětem vysvětlovali „heslo dne“ z každého ranního nástupu jako motivaci pro další činnost; doporučená hesla stanovovala Ústřední pionýrská rada. V dalších letech pak již bylo ideové zaměření zakomponováno do celého denního programu. Vzorové programy z metodických příruček měly napomáhat vychovatelům ve správné orientaci i stanovení přiměřených proporcí, aby i „ideová výchova“ nepřekračovala únosnou míru; z dobových zpráv jsme tak např. informováni o horlivosti „tábora s. Horníkové, který se podobal politickému školení.“¹⁸

Zotavovny musely být vybaveny knihovnami, novinami a časopisy; dětským kolektivům byly určeny Pionýrské noviny, vychovatelům Rudé právo a Mladá fronta. Společně s denním tiskem se dětem zprostředkovávaly významné aktuální události v tuzemsku i zahraničí; např. v červenci 1951 byly děti konfrontovány s tzv. babickým případem, tedy zastřelením tří funkcionářů MNV v Babicích na Třebíčsku a následnými soudními procesy. V zásadě lze shrnout, že kromě dvouhodinového odpočinku trávily děti čas v zotavovnách organizovanými činnostmi, pro osobní volno bylo vyhrazeno 30 minut;¹⁹ i to však mělo být vyplněno užitečnými činnostmi (psaním deníku, dopisů, příspěvků pro táborové noviny, četbou).²⁰

Kromě zájmových aktivit v kroužcích, jež napodobovaly práci ve škole, se pro děti pořádaly soutěže, exkurze do místních podniků či zemědělských družstev, organizovaly besedy s místními „úderníky“ apod. Dobově charakteristickou formu ideologického ovlivňování představovaly tzv. kulturní brigády významných umělců a uměleckých souborů.

Významnou součástí programu v zotavovnách tvořily různé pracovní činnosti, jež děti měly plnit úměrně svému věku. Zejména v případě starších dětí (12 až 15 let) přitom začal vznikat koncept tzv. budovatelských táborů, poprvé odzkoušený v létě 1949 během jahodových a borůvkových brigád organizovaných Junákem. V roce 1950 bylo Ústřední radou Pionýra a ČOS realizováno 286 tzv. budovatelských táborů pro 13 159 dětí.²¹ Kromě „běžného“ programu rekreace na nich děti odpracovávaly denně dvě až šest hodin na zemědělských a lesních brigádách. Zvláště v pohraničí tyto tábory nahra-

¹⁸ NA, fond 19/3, a. j. 152, Zpráva Ústřední pionýrské rady z října 1950.

¹⁹ K vzorovým programům viz *Příručka pro výchovu v zotavovnách mládeže do 15 let v roce 1950*, s. 29–41.

²⁰ „Vpřed“ pomáhá táborům. *Co dělat v poledním klidu*. Vpřed, 5, 1949/50, č. 45, s. 620.

²¹ Srov. „Vpřed“ pomáhá táborům. *Jedeme pomáhat republice*. Vpřed, 5, 1949/50, č. 41, s. 567.

zovaly chybějící sezónní pracovní síly. Děti samozřejmě pomáhaly i v „boji s tzv. americkým broukem“, tedy při sběru mandelinky bramborové.²²

Kromě těchto tzv. budovatelských táborů se na přelomu čtyřicátých a padesátých let experimentovalo s dalšími šesti typy rekreačních pobytů dětí, které měly zajistit organizovaný program letních prázdnin: pořádaly se tzv. tábory Nové směny, tábory česko-slovenské družby, zájezdy vesnických dětí, vlastivědné výlety, putovní tábory a denní příměstské pionýrské tábory. Některé z těchto „nových forem práce s dětmi“ (jak byly označovány) měly krátké trvání, jiné se osvědčily, nicméně poměrně dynamicky se začaly rozvíjet až od druhé poloviny padesátých let.

Tzv. tábory Nové směny byly určeny pro nastávající hornické učně získané v rámci tzv. Lánské akce; přestože děti hlásící se do hornického povolání trávily zprvu léto s ostatními dětmi v „běžných“ zotavovnách, záhy je většina KNV začala umisťovat do zotavoven separátně. Tábory „Nové směny“ se výrazně lišily svým posláním. Kromě prázdninového pobytu (28 dní v srpnu) se jejich program přizpůsoboval budoucímu pracovnímu zařazení učňů a měl je např. formou přednášek připravit na nové povolání, práci v učilištích i na život v internátech. Tomu odpovídal výběr vedoucích z řad dělníků, resp. budoucích internátních vychovatelů, kteří na jedné straně měli k dětem blízko svými praktickými zkušenostmi, na straně druhé si dovedli také zjednat potřebnou autoritu. Právě kázeň budoucích učňů představovala v těchto zotavovnách problém. Zvláště v případech větších táborů (nad 100 účastníků) se hodnotící zprávy netajily tím, že „chlapci byli těžko zvládnutelní“.²³ Vychovatelé se často setkávali s dětskými kuřáky; v táborech se proto vyhrazovaly místnosti, v nichž sice děti měly povoleno kouřit, avšak výměnou za závazek, že kouřit přestanou. Obtíže vytvářela také koedukace těchto táborů, protože vzhledem k nízkému počtu dívek nebylo v řadě zotavoven pamatováno na jejich vhodné ubytování. Dobové zprávy upozorňovaly i na nevyhovující zázemí: „všude bez výjimky chybělo sportovní vybavení a kulturní potřeby.“

Ze studovaných materiálů je zřejmé, že tento způsob trávení prázdnin budoucí horníky příliš nelákal. V roce 1951 do těchto táborů nastoupilo jen 3 874 dětí, i když se do nich přihlásilo asi šest tisíc dětí. Situace byla podobná i v dalších letech. Dobové zprávy navíc upozorňovaly, že v některých krajích – s cílem naplnit směrná čísla – byly děti k účasti na táborech Nové směny nuceny. „Sešli jsme se s dětmi, které do zotavovny nechtěly jet, ale považovaly to za podmínku k nastoupení do práce. Tak se stávalo, že chlapci zpočátku

²² Srov. obálka časopisu „Vpřed“ – „*Za úspěšnou práci ve škole – do letního tábora!*“ (Tamtéž, č. 44).

²³ NA, fond 19/3, a. j. 152.

utíkali ze zotavoven domů... Tím trpěla kázeň, protože děti odmítaly účastnit se nejenom programu, ale cokoliv dělat.²⁴ Problémy spjaté s tábory Nové směny v podstatě přesahovaly možnosti ministerstva školství, které v roce 1952 konstatovalo, že „ani po výchovné stránce nesplnily svůj úkol“, a proto od roku 1953 převzalo jejich provoz ministerstvo pracovních sil.

V rámci konceptu zotavovací péče si uchoval svou roli akcent na společné pobyty českých a slovenských dětí (v českých zemích a i na Slovensku), který se týkal každoročně řádově tisíců dětí. Tzv. tábory česko-slovenské družby přitom měly ještě další cíl – pomoci vykrýt nedostatečné ubytovací kapacity na Slovensku. Preferovanou formu představovaly od roku 1951 týdenní kulturní a rekreační zájezdy vesnických dětí (pionýrských kolektivů) starších 11 let do velkých (většinou krajských) měst; pro tyto pobyty však mohly být vybrány pouze děti z vesnic, v nichž působila jednotná zemědělská družstva nejvyšších stupňů (III. a IV. typu). Program těchto táborů se nelišil od činnosti dětí v „běžných“ zotavovnách. V roce 1951 byl tento typ prázdninového pobytu zajištěn pro 5 572 dětí, přičemž značný zájem děti projevovaly o poznání Prahy a Ostravy. Další modifikace prázdninového pobytu reagovala na určitou monotónnost relativně dlouhého pobytu v zotavovnách, proto se od roku 1951 někteří zřizovatelé pokoušeli alespoň nejstarším dětem zpestřit pobyt delšími, tří až pětidenními vlastivědnými výlety. Tyto pobyty však musely mít jednoznačný ideový záměr; například sledovaly místa spjatá s životem národních spisovatelů (Boženy Němcové, Aloise Jiráska), nebo se zaměřovaly na počátky dělnického hnutí daného regionu. Na podobné vlastivědné a naučné bázi se přitom nejpozději od 1951 experimentovalo i s formou dvoutýdenních putovních táborů pro fyzicky nejzdatnější pionýry ve věku 13 až 15 let. Nejčastěji byla určena pro (nejvýše 20) děti z turistického kroužku při domech pionýrů.

Alternativou pro děti zaměstnaných rodičů, které nebyly vybrány pro zotavovací pobyty a současně nemohly trávit prázdniny na venkově, se počátkem padesátých let stával koncept denních (příměstských) pionýrských táborů, zřizovaných (údajně po vzoru SSSR) na okrajích měst a v blízkém okolí. Tyto pobyty měly dětem co nejvíce přiblížit prázdniny v zotavovnách a táborech, ovšem bez noclehu; program měli po celých 28 dnů v ideálním případě zajišťovat pracovníci PO ČSM (hry, vycházky, výlety). Ukázalo se však, že realita těchto zařízení dětí v podstatě spíše odrazovala, protože kromě nedostatečného vybavení se v táborech společně potkávaly děti od čtyř do 15 let! Setkáváme se s kritikou, že se z některých středisek stávaly jakési stravovny, v nichž jako vychovatelé působily jen „nejslabší kádry“. Například

²⁴ NA, fond 19/3, a. j. 152.

v roce 1951 trávilo část léta v příměstských táborech asi 5 000 dětí, tedy čtvrtina plánovaného počtu. Přesto vláda trvala na jejich rozšiřování za postupného zlepšování podmínek; dokonce souhlasila s tím, aby je mohly navštěvovat děti, které již během léta využily některou z jiných forem zotavovací péče, což bylo v ostatních případech zcela vyloučeno.

Aktivity dětí se odvíjely přirozeně i od jejich stáří, proto MPSP vytvořilo tři věkové kategorie, jimž se přizpůsobovaly objekty zotavoven. První typ zotavoven reprezentoval nejlépe vybavená zařízení schopná celoročního provozu a určená pro děti mateřských škol; děti v nich pobývaly v době školního roku, květnu, červnu, popř. i v září.²⁵ Druhý typ zotavovacího pobytu byl určen pro děti ve věku sedm až 11 let, třetí typ pak pro nejstarší děti 12 až 15 let, který mohly (ale zdaleka nemusely) reprezentovat i stanové a srubové tábory. Státní orgány přitom stanovily, že pobyty II. typu mají proběhnout v srpnu a III. typu v červenci; toto opatření reflektovalo kapacitní důvody a zejména umožňovalo zapojení starších dětí do různých zemědělských brigád, které v padesátých letech tvořily běžný kolorit prázdnin školáků.

Zavedení typizace přitom mělo napomoci odstranit nevhodné umísťování dětí příliš rozdílného věku do jednoho tábora či zotavovny; v letech 1950–1952 zaznamenáváme v dobových materiálech stížnosti na provozovatele zotavoven, v nichž se potkaly šestileté děti s budoucími hornickými uční, popř. děti, které vycházely školu s dětmi mladšími šesti let. Jádrem problému však spočívalo v malém počtu zotavoven; v roce 1950 se v českých krajích k těmto účelům využívalo 840 objektů s kapacitou 76 256 lůžek. Kvalitu letních pobytů citelně ovlivňovalo i to, že funkci zotavoven plnila řada objektů, které nevyhovovaly z technického i hygienického hlediska (školy, hostince), nebo postrádaly základní vybavení (lůžka). Situace byla špatná zejména v pohraničních oblastech. Velmi často se využívaly budovy volné během letních měsíců, zejména školy či internáty,²⁶ což představy o prázdninovém pobytu naplňovalo pramálo. Například v Ostravském kraji bylo v roce 1950 ze 74 objektů určených k dětské rekreaci 54 školních budov a zbylých 20 se nacházelo v jiných nevhodných objektech (zámky, klášter, dřevěné baráky); většinu z nich schválily zdravotní referáty ONV jen s výhradami a po odstra-

²⁵ Zotavovací péče o děti mateřských škol byla relativně okrajová, v roce 1950 se týkala 10 tisíc dětí.

²⁶ Hodnotící zpráva Ústřední pionýrské rady z října 1950 konstatovala, že školy jako zotavovny považuje „za nezpůsobilé k provozu zotavné péče a to jak umístěním (uprostřed vsi, vzdálené od lesa a vody), tak prostředím vůbec (velké třídy sloužící jako ložnice, školní nábytek často složený v koutě třídy, nebo na chodbě, nehygienické záchody, typický zápach, nemožnost okamžitě po ukončení školního roku dávat do provozu budovu pro letní akci), opravy ve školách přes prázdniny apod.“ NA, fond 19/3, a. j. 152.

nění největších závad. Podobná byla situace i v Olomouckém kraji – v okrese Jeseník mělo zajištěno letní pobyt 6 000 dětí, přestože kapacita tamních zařízení nedosahovala ani poloviny. „Podle toho vypadalo zařízení a ubytování dětí. Zdravotní referát ONV Jeseník se postavil proti tomuto nezodpovědnému forsírování rekreace po stránce kvantitativní, zatímco kvalita rekreačních zařízení byla podprůměrná, až velmi závadná.“²⁷ Také z dalších krajů přicházely zprávy o problematickém hygienickém stavu zařízení (nedostatku pitné vody či vody vůbec) či o dětech tisících se v malých školních třídách či jiných místnostech. Nízkou kapacitu pro letní pobyty zhoršoval i nedostatek stanů.

5. Krize konceptu tzv. jednotné dětské rekreace

Je zřejmé, že celkový počet dětí využívajících státem podporované prázdninové pobyty až do počátku padesátých let plynule a rychle narůstal. Požadoval to ostatně i první pětiletý plán, který stanovoval, kolik ze zhruba 1 600 000 dětí ve věku od šesti do 15 let (v českých krajích téměř 1 100 000) žijících na přelomu čtyřicátých a padesátých let v Československu, se letních pobytů každoročně zúčastní. Vzhledem k principu výběrovosti lze současně předpokládat, že růst umístěných dětí zrcadlí i zájem rodičů je na tyto pobyty vysílat. První pětiletý plán ovšem s počty dětských rekreatantů nakládal se značným optimismem, když stanovil, že v českých zemích bude v roce 1949 zajištěna letní zotavovací péče pro 190 tisíc dětí a v dalších letech bude narůstat podle následujícího vzorce: v roce 1950 se mělo letní rekreace zúčastnit o 30 tisíc dětí více a v každém následujícím roce měl tento počet vzrůst o dalších 10 tisíc, tedy o 40, 50 a 60 tisíc dětí, takže pro rok 1953 se počítalo v českých zemích s 300 tisíci dětmi. Vzhledem k nedostatečnému počtu ubytovacích kapacit a narůstajícím ekonomickým potížím musela tyto optimistické vize zbrzdit realita.

Přestože údaje retrospektivních statistických přehledů poněkud kolísají, můžeme shrnout, že v případě českých zemí²⁸ se státním institucím do roku 1951 dařilo (byť s narůstajícími obtížemi) plánované počty dětí naplňovat. Zatímco v prvních dvou letech byl plánovaný počet dokonce překročen, v roce 1951 již splnění kvót chybělo několik málo procent. Na zasedání vlády v únoru 1952 zazněla kritika „zbytečně velkého počtu dětí“ na letní rekreaci

²⁷ NA, fond 19/3, a. j. 152.

²⁸ Upozorníme na to, že na Slovensku letní rekreace dětí probíhala v prvních poúnorových letech odlišně: lišil se organizační rámec a také se nedařilo naplňovat plánované počty dětí.

a vláda přistoupila k určité korekci v tomto smyslu, že kvóty dětí pro 28denní rekreaci byly sníženy ve prospěch táborů ve městech a 11denních kulturních zájezdů venkovských dětí. Plánované kvóty tedy sice mohly být splněny, ale – jak konstatovaly vedoucí orgány ČSM –, „za pomoci nových, méně hodnotných typů rekreace“ a navíc s připočtením zimních branně výcvikových zájezdů do hor a škol v přírodě, jež se do té doby evidovaly odděleně.²⁹ Po této úpravě se plán podařilo vcelku „splnit“. Přitom bylo zřejmé, že v posledním roce první pětiletky již pro uvažovaných 300 tisíc dětí letní pobyt nebude zajištěn. Počátkem roku 1953 vláda přistoupila přímo ke snížení kvóty na 200 tisíc se zdůvodněním, že hlavním cílem rekreační péče nemohou být „zbytečně vysoké“ počty dětí, ale je třeba brát ohledy i na její kvalitu, neboť ovlivňovala postoj veřejnosti. Nízký počet dětí na rekreaci v létě 1953 navíc ovlivnily dopady měnové reformy. V roce 1954 na rekreační pobyty vyrazilo jen zhruba 65 tisíc,³⁰ a o rok později okolo 102 tisíc dětí. Je zjevné, že v roce 1952 tedy prázdninová péče dosáhla svých tehdejších limitů.

Od počátku roku 1955 začalo komunistické vedení připravovat zásadní úpravu dětské rekreace, a to z hlediska její organizace i financování. Již v letní sezóně 1955 došlo na základě instrukce ministerstva školství č. 22/1955 k důležité úpravě, podle níž se na pořádání táborů kromě ministerstva školství, resp. školských odborů národních výborů začala podílet Ústřední rada odborů, resp. jednotlivé odborové svazy ROH a závodní výbory. Přestože se odbory v této pro ně téměř nové oblasti angažovaly tuto sezónu jen asi z jedné čtvrtiny, byl i tak naznačen nový směr vývoje.

Důležitá změna v konceptu dětských táborů měla přitom širší pozadí a je zajímavé sledovat, jak ji ovlivnil souběh více vlivů a impulsů.³¹ Z hlediska státní správy, která od roku 1950 nesla hlavní organizační a administrativní břemeno dětské rekreace, je třeba vidět, že zaměstnance národních výborů při statisícových počtech dětí agenda letní dětské rekreace mimořádně zatěžovala. Československé orgány se proto inspirovaly praxí ze Sovětského svazu, NDR, Polska či Bulharska, kde prázdninové pobyty dětí i údržbu zotavoven zajišťovala především podniková sféra a odbory. Zmíňme v této souvislosti zprávu o zkušenostech delegace ze sovětského pionýrského tábora v Artěku ze srpna 1953, která zaujala předsednictvo ÚV ČSM právě líčením koncepce „táborů za městem“ pro děti zaměstnanců jednoho závodu.³² Zdů-

²⁹ NA, fond 19/3, a. j. 152. Materiál pro schůzi sekretariátu ÚV ČSM 26. 2. 1952.

³⁰ NA, fond ÚPV – tajná spisovna 1945–1959, kart. 1605, sign. 12/3.40.1.

³¹ K tomu dále NA, fond ÚPV – tajná spisovna 1945–1959, kart. 1605, sign. 12/3.40.1.

³² NA, fond 19/3, a. j. 152.

razně zde, že toto řešení nabízelo i prostor k podstatnému rozšíření sítě dětských táborů, která v letech 1952 a 1953 dospěla ke svým limitům.

Další významnou motivaci představoval finanční dopad na státní rozpočet. Tehdejší analýza Úřadu předsednictva vlády přímo dospěla k názoru, že tzv. zotavovací péče nebyla doposud prováděna hospodárně, neboť státní příspěvek na ni činil více než dvě třetiny celkového nákladu.³³ To bylo shledáno jako neúnosné, zvláště za předpokladu, že počet dětí na letních táborech opět v dalších letech poroste. V případě převzetí organizace dětských táborů Revolučním odborovým hnutím by se přímý náklad státu snížil o pět mil. Kčs. Tyto záměry doprovázela kritika rodičovské veřejnosti za pasivní přístup k dětské rekreaci. Poměrně ostře to formulovalo ministerstva školství v srpnu 1955: „Rodiče žáků si během doby zvykli posuzovat umožnění rekreace jejich dětem jako samozřejmost, důrazně se domáhali každoročního vyslání svých dětí a nepomáhali k zajištění zdárného průběhu rekreace.“ Nová praxe měla rodiče zapojit jako členy ROH (dobrovolní pracovníci na táborech), účastníky nemocenského pojištění zaměstnanců i jako přispěvatele do fondu SRPŠ.

Novou praxi v organizaci dětských letních táborů vláda schválila počátkem září 1955, kdy se usnesením č. 2463 jejich hlavním pořadatelem stalo Revoluční odborové hnutí, resp. jednotlivé podniky. Podrobná analýza dopadu této úpravy však přesahuje záměr této studie, proto se omezíme alespoň na několik závěrečných poznámek.

I po roce 1956 si dětské tábory (nyní označované především jako pionýrské tábory ROH) ponechávaly výběrový charakter. Lze však konstatovat, že sociální a politická kritéria zůstala v zásadě v rovnováze, což umožňovalo kontinuální růst celkového počtu dětí, které se tábory účastnily. Napomohla tomu skutečnost, že se délka jednoho turnusu zkrátila zprvu na 21, později na pouhých 14 dní. V polovině šedesátých let již ROH umožnilo prázdninový pobyt na táboře více než 300 tisícům dětí, další desetitisíce přitom mohly využít možnosti jiných provozovatelů. V rámci ROH se také rozvíjely možnosti rodinné rekreace. Celkově se jednalo o počty dětí, které dalece převyšovaly zotavovací a ozdravné pobyty dětí v předúnorovém a meziválečném období. Komunistický režim se tímto úspěchem velmi rád veřejně prezentoval, i když kvalita pobytu dětí zejména do druhé poloviny padesátých let byla sporná a je obtížné ji srovnávat s étosem letních táborů šedesátých až osmdesátých let, který stále ještě formuje naše představy o letních prázdninách dětí vyrůstajících v období socialismu.

³³ NA, fond ÚPV – tajná spisovna 1945–1959, kart. 1605, sign. 12/3.40.1.

K postupné proměně charakteru pobytu na pionýrských táborech významně přispěla právě změna hlavního provozovatele. Namísto úředníků národních výborů připravovaly pobyt dětí odborové orgány a vedení podniků, v nichž rodiče většiny dětí pracovali. Vztah k dětem vlastních zaměstnanců přinášel v řadě ohledů nesporná pozitiva. Podniky většinou mohly nabídnout lepší materiální zázemí, nebo o jeho zlepšování alespoň usilovaly. V souvislosti s růstem životní úrovně se proto v polovině šedesátých let setkáváme spíše s kritikou tohoto trendu, doprovázenou i poukazy na častou vybíravost dětí v jídle. V tisku se poukazovalo na skutečnost, že děti sice tráví prázdniny v přírodě, obklopuje je však komfortní sociální zázemí, pohodlné ubytování, speciální vybavení pro technické zájmové činnosti apod. Začal se zdůrazňovat výchovný význam prožitku dočasného nepohodlí či provizorních životních podmínek – tento přístup signalizoval zároveň i určitou přístupnost zásadám někdejších skautských táborů. Neskrývanou krizi výchovného systému pionýrské organizace měla i zde mírnit inspirace skautingem; více se zdůrazňoval význam osvojování si tábornických dovedností převážně městských dětí, poznávání přírody a utužování tělesné zdatnosti.

Kromě zázemí pionýrských táborů se od poloviny padesátých let měnil i charakter dětského táborového kolektivu, jehož aktivity navíc již daleko méně formovali učitelé, ale spíše podnikoví zaměstnanci, kteří v pravidelném pobytu na táboře spatřovali určitou seberealizaci. Podobnost se školním prostředím ustoupila i proto, že namísto kompaktních školních pionýrských družin se na táborech formovaly nové a svěbytné dětské kolektivy. Prvotní námitky učitelů a pionýrských vedoucích, že tak dojde k narušení kontinuity jejich výchovné práce, vzaly za své.

RESUMÉ

DĚTSKÉ TÁBORY A LETNÍ ZOTAVOVNY V LETECH 1948–1955

Studie se zaměřuje na dosud nereflktovanou problematiku – vznik konceptu dětských letních táborů v českých zemích v letech 1948–1955. Období letních prázdnin představovalo pro komunistický režim v cyklu celoročních aktivit dítěte choulostivou etapu, kdy se na čas dostávalo mimo bezprostřední vliv školy a masově organizované letní pobyty tak byly jednou z cest, jak toto oslabení zmírnit. Nová koncepce se vymezila zejména vůči silné tradici skautských táborů. Do roku 1949 zanikla síť tradičních pořadatelů (spolků)

a tzv. jednotnou dětskou rekreaci (letní zotavovací péči) organizovaly národní výbory, které vybíraly děti podle předem daných, politicky a ideologicky motivovaných kritérií. Teprve v dalších letech se tento přístup zmírňoval. Pobyt na letních táborech silně poznamenávaly ideologické požadavky i školní charakter práce s dětským kolektivem. Růst počtu dětí na táborech v letech 1949–1951 negativně ovlivňoval špatný stav objektů a nízký počet zotavoven. Důležité pozitivní změny jsou spjaty s převodem organizace dětských táborů na Revoluční odborové hnutí v roce 1955.

Klíčová slova: děti, dětské tábory, prázdniny, mimoškolní výchova, komunismus

SUMMARY

CHILDREN'S CAMPS AND SUMMER RECUPERATION HOMES IN YEARS 1948–1955

The study focuses on the still untouched issue – the establishment of a concept of children's summer camps in the Czech lands in years 1948–1955. In the cycle of year-long child's activities, summer holidays represented a delicate season for the Communist regime. In this period, a child was not under the straight influence of a school and a mass organized summer camps belonged among ways which contributed to reduce this weakening. A new conception distanced itself especially from the strong tradition of scout camps. A network of traditional organizers (clubs) disappeared until 1949 and a so called unified children recreation (summer recuperation) was organized by national committees, which chose children according to politically and ideologically motivated criteria given in advance. Only later, such an attitude was moderated. A stay in summer camps was strongly characterized by ideological requirements as well as a school character of work with a child group. The growth of a number of children in camps in years 1949–1951 was negatively influenced by a poor status of camp buildings and a lack of recuperation centres. The important and positive changes were connected with a transfer of children's camp organization to the Revolutionary Trade Union Movement in 1955.

Keywords: children, children's camps, holidays, extra-curricular education, communism

Translated by Mgr. Hana Ferencová

doc. PhDr. Jiří Knapík, Ph.D.
Ústav historických věd
Filozoficko-přírodovědecká fakulta
Slezská univerzita
Masarykova třída 343/37
746 01 Opava
Česká republika
e-mail: jiri.knapik@fpf.slu.cz